

५. परिमळ

प्रल्हाद केशव अत्रे : (१८९८ ते १९६९) :

नामवंत लेखक, कवी, नाटककार, विनोदकार, चित्रपट कथालेखक, वक्ता, शिक्षणतज्ज्ञ म्हणून परिचित. त्यांच्या असामान्य कर्तृत्वाने वाङ्मय व इतर क्षेत्रांत त्यांनी मानदंड निर्माण केले. 'केशवकुमार' या टोपण नावाने त्यांनी काव्यलेखन केले. 'झेंडूची फुले' हा त्यांचा विडंबनपर कवितांचा संग्रह प्रसिद्ध; 'साष्टांग नमस्कार', 'तो मी नव्हेच', 'कवडी चुंबक', 'ब्रह्मचारी', 'डॉक्टर लागू', 'मोरूची मावशी' इत्यादी त्यांनी लिहिलेली लोकप्रिय नाटके. 'अशा गोष्टी अशा गमती', 'फुले आणि मुले' इत्यादी कथासंग्रह. 'कऱ्हेचें पाणी' हे आत्मचरित्र प्रसिद्ध. सानेगुरुजींच्या 'श्यामची आई' या पुस्तकावर त्यांनी काढलेल्या चित्रपटाला सर्वोत्कृष्ट चित्रपटाचे पहिले सुवर्णकमळ देऊन गौरवण्यात आले. १९४२ साली झालेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते.

प्रस्तुत पाठ हा आचार्य अत्रे यांनी 'बहिणाबाईची गाणी' या काव्यसंग्रहाला लिहिलेली प्रस्तावना होय. या प्रस्तावनेतून आचार्य अत्रे यांनी बहिणाबाई चौधरी यांच्या असामान्य काव्यप्रतिभेची ओळख आपल्या ओघवत्या व भावपूर्ण शब्दांत करून दिली आहे. ग्रामीण जीवन, कृषिजीवन यांच्याशी निगडित संस्कृतीचे बहिणाबाईंच्या मनावर खोल संस्कार झाले होते. त्यामुळे त्यांची कविता ग्रामीण भावविश्वाचे व कृषिसंस्कृतीतील शेकडो तपशिलांचे सहज संदर्भ देते. माणुसकी, निसर्गाशी समरसता, श्रद्धा आणि खेड्यातील समूहजीवन या संबंधीची जाणीव त्यांच्या कवितेतून प्रकटली आहे. त्यांच्या काव्यातील खानदेशी बोलीचा गोडवा विशेषत्वाने जाणवणारा आहे.

एखाद्या शेतात मोहरांचा हंडा अचानक सापडावा तसा बहिणाबाईंच्या काव्याचा शोध गेल्या दिवाळीत महाराष्ट्राला लागला. शास्त्राप्रमाणे वाङ्मयात शोध क्वचितच लागतात. सोळा वर्षांपूर्वी मराठी साहित्यात असाच एक मौल्यवान शोध लागला. लक्ष्मीबाई टिळकांची

'स्मृतिचित्रे' प्रसिद्ध झाली तेव्हा. लक्ष्मीबाईंसारखाच बहिणाबाईंचा जिन्हाळा जबर आहे. त्यांच्या शब्दाशब्दांतून प्रतिभा नुसती झिरपते आहे. असे सरस आणि सोज्वळ काव्य मराठी भाषेत फार थोडे आहे आणि मौज ही आहे, की जुन्यात चमकेल आणि

नव्यात झळकेल असे त्याचे तेज आहे. एका निरक्षर आणि अशिक्षित शेतकरी स्त्रीने हे सारे रचलेले आहे हा तर तोंडात बोट घालायला लावील असा चमत्कार आहे.

सुप्रसिद्ध मराठी कवी सोपानदेव चौधरी यांच्या ह्या मातोश्री. वयाच्या बहात्तराव्या वर्षी त्या मरण पावल्या. सोपानदेवांची आणि माझी वीस-बावीस वर्षांची मैत्री आहे; पण त्यांच्या माजघरात सोन्याची खाण दडलेली असेल ह्याची मला माहिती नव्हती. त्यांना स्वतःला त्याची जाणीव असेल; पण ते पडले मुलखाचे लाजाळू. त्यांना

वाटले, की खानदेशी वऱ्हाडी भाषेमधल्या आपल्या अडाणी आईच्या ओव्यांचे 'सुशिक्षित आणि सुसंस्कृत' महाराष्ट्र कौतुक करील की नाही कोणास ठाऊक! म्हणून ते इतकी वर्षे तोंडात मूग धरून बसले होते.

मागल्या दिवाळीच्या आधी एक दिवस ते असेच माझ्याकडे आले आणि एक चतकोर चोपडी हळूच उघडून त्यात उतरलेली आपल्या आईची एक कविता भीत भीत त्यांनी मला वाचून दाखवली.

येहेरीत दोन मोटा

दोन्हीमधी पानी एक

मोट हाकलतो एक

जीव पोसतो कितीक ?

त्याबरोबर ती वही मी त्यांच्या हातातून खसकन ओढून घेतली आणि अधाशासारख्या सान्या कविता भरभर चाळल्या. भाषेची मला कुठेच अडचण वाटली नाही. मी ओरडून सोपानदेवांना म्हणालो, "अहो, हे बावनकशी सोने आहे! हे महाराष्ट्रापासून लपवून ठेवणे हा गुन्हा आहे." त्याच क्षणी हे काव्य प्रसिद्ध करायचे आम्ही ठरवले.

प्रतिभा हे कवीला लाभलेले निसर्गाचे देणे आहे. ते त्याच्याबरोबरच यावे लागते. यत्नाचा किंवा विदयेचा त्याच्याशी काही संबंध नाही, हे माझे आता ठाम मत झाले आहे. कोकिल पक्ष्याने तोंड उघडले, की आपोआप संगीत वाहू लागते. प्राजक्ताची कळी उमलली, की ती सुगंधाचेच

निःश्वास टाकू लागते. तसे जातीच्या कवीचे आहे. त्याचे हृदयच ताल धरून बसलेले असते. त्यामुळे त्याच्या जिभेवर शब्द जो येतो तो मुळी नाचतच येतो. सृष्टीतले सौंदर्य तेवढे त्याच्या डोळ्याला दिसते आणि जीवनातले संगीत त्याला ऐकू येते. डोंगराच्या कपारीआडून जसा एखादा झरा उचंबळत असतो, तसे काव्य एकसारखे त्याच्या हृदयातून उसळ्या घेत असते, असे मानल्याखेरीज जगातील अमर काव्य कसे जन्माला येते हे कोडे सुटणार नाही.

बहिणाबाई ह्यांनी तर शाळेचे कधी तोंड पाहिले नाही. त्यांना लिहिता येत नव्हते नि वाचताही येत नव्हते. 'गावातील मंदिरे ह्याच माझ्या शाळा' असे त्या म्हणत. रोजचे घरातले अन् शेतामधले काम करता करता त्यांनी गाणी रचली आणि त्यातली थोडीशी कुणीतरी टिपून ठेवली. पुष्कळशी त्यांच्याबरोबरच गेली. अशी ही एक अपढिक आणि कष्टाळू गृहिणी जात्यावर दळता दळता किंवा चूल फुंकता फुंकता 'माय भीमाई माऊली, जशी आंब्याची साऊली' किंवा 'माझ्या माहेराची वाट, माले वाटे मखमल' असले जिवंत काव्य श्वास टाकावा इतक्या सहजपणे कशी करू शकते? कुणी म्हणेल आपल्या बायकांच्या जुन्या गाण्यांत असले काव्य वाटेल तितके आढळून येते; पण तसे नाही.

बहिणाबाईंच्या प्रतिभेची जात फार निराळी आहे. धरित्रीच्या कुशीत झोपलेले बी-बियाणे कसे प्रकट होते ह्याचे त्यांनी केलेले वर्णन वाचा.

ऊन वाऱ्याशी खेयता

एका एका कोंबातून

पर्गटले दोन पानं

जसे हात जोडीसन

असली कल्पनेची भरारी कोणत्या जुन्या संगीतात आढळून येईल?

हे मनोहर चित्र जिची प्रतिभा पाहू शकते किंवा ऐन तारुण्यात सौभाग्य गमावले असताना

लपे करमाची रेखा

माझ्या कुंकवाच्या खाली

पुशीसनी गेलं कुकू

रेखा उघडी पडली

वैधव्याचे असे हृदयभेदक करुणकाव्य जिच्या मुखातून प्रकट होते तिचे कवित्व सामान्य आहे असे कोण

म्हणेल? सकाळी उठून बहिणाबाई घरोट्यावर म्हणजे जात्यावर बसून दळू लागल्या, की जात्यातून तिकडे पीठ पडू लागायचे अन् इकडे ह्यांच्या ओठातून काव्य सांडू लागायचे :

अरे, घरोटा घरोटा

तुझ्यातून पडे पीठी

तसं तसं माझं गानं

पोटातून येतं व्होटी

हे त्यांचे वर्णनच मुळी त्यांनी स्वतः करून ठेवले आहे. स्वयंपाकघरात जाऊन त्या चूल पेटवायला बसल्या अन् चूल पेटता पेटेनाशी झाली आणि तिच्यातून नुसताच धूर बाहेर पडू लागला म्हणजे त्या काव्यामधेच संतापून 'चुल्ह्या'ला म्हणत,

पेट पेट धुक्कयेला

किती घेसी माझा जीव

आरे इस्तवाच्या धन्या!

कसं आलं तुले हीव!

पुढे चूल पेटली, तवा तापला आणि भाकरी टाकताना हाताला चटके बसू लागले म्हणजे संसाराची रहस्ये काव्यरूपाने त्यांच्या मुखावाटे प्रकट होत :

अरे संसार संसार

जसा तवा चुल्ह्यावर

आधी हाताले चटके

तव्हा मियते भाकर

'तानक्या सोपाना'ला हाऱ्यात निजवून आणि तो हारा डोक्यावर घेऊन बहिणाबाई शेताला निघाल्या, की काव्य आपले निघालेच त्यांच्याबरोबर. वाटेत तांबड्या फळांनी लकडलेले हिरवे वडाचे झाड दिसले, की लागले ते त्यांच्या ओठावर नाचायला :

हिरवे हिरवे पानं

लाल फयं जशी चोच

आलं वडाच्या झाडाले

जसं पीक पोपटाचं!

रस्त्याच्या कडेला कडुलिंबाच्या झाडावरच्या पिवळ्या निंबोळ्या पाहिल्या, की घेतलीच त्याने त्याच्यावर झेप :

कडू बोलता बोलता

पुढे कशी नरमली

कडू निंबोयी शेवटी

पिकीसनी गोड झाली!

समोरून पंढरीच्या दिंडीतला एखादा भाविक वारकरी
दिसला, की गहिवरून केलाच त्यांनी त्याला प्रश्न :

आरे वारकऱ्या, तुले

नही ऊन, वारा थंडी

झुगारत अवघ्याले

आली पंढरीची दिंडी

शेतामध्ये कापणी चालो, मळणी चालो किंवा
उफणणी चालो, काव्याने बहिणाबाईची पाठ कधी सोडली
नाही. खळ्यात बैलाची पात सुरू झाली आणि मेढ्याभोवती
बैल गरागरा फिरू लागला, की लागलेच ते त्या बैलाला
गोंजारायला :

पाय उचल रे बैला,

कर बापा आता घाई

चालू दे रे रगडनं

तुझ्या पायाची पुन्याई

शेतकऱ्याचे जीवन म्हणजे कष्टाचे. शेतकऱ्याची हाडे
अखेर शेतातच मोडावयाची अन् त्याची राख तापीमाईतच
पडावयाची ह्याची बहिणाबाईना जाणीव होती.

भोळ्या, भाविक, कष्टाळू आणि समाधानी
शेतकऱ्याच्या संसाराचे करुण काव्य बाळबोध आणि जिवंत
जिव्हाळ्याने बहिणाबाईच्या ह्या गाण्यातून प्रकट झालेले
आढळून येईल.

मात्र, बहिणाबाईच्या काव्याचे एवढेच वैशिष्ट्य
नाही. मानवी जीवनाकडे बघण्याचे एक स्पष्ट आणि प्रभावी
तत्त्वज्ञान त्यांच्याजवळ होते. एखाद्या बुद्धिमान
तत्त्वज्ञानी किंवा महाकवीची जणूकाही प्रतिभाच त्यांना
प्राप्त झालेली होती. म्हणून त्यांच्या काव्याचा सर्व
आविष्कार सुभाषितांचा आहे आणि त्याचा आत्मा उपरोधी
विनोदाचा आहे.

मराठी वाङ्मयात अमर होतील अशी अनेक सुभाषिते
जागोजाग त्यांच्या काव्यात विखुरलेली आढळतील.
'कशाला काय म्हणू नाही?' या काव्यात अशा सुभाषितांचे
जणूकाही एक शेतकरी पिकलेले आहे, 'ज्यातून कापूस येत
नाही त्याला बोंड म्हणू नये. भुकेल्या पोटी जी माणसाला
निजवते तिला रात म्हणू नये, अन् दानासाठी जो आखडला
जातो त्याला हात म्हणू नये. इमानाला जो विसरला त्याला

नेक म्हणू नये अन् जन्मदात्याला जो भोवतो त्याला लेक
म्हणू नये. जिच्यामध्ये भाव नाही तिला भक्ती म्हणू नये अन्
जिच्यामध्ये चेव नाही तिला शक्ती म्हणू नये' ह्या
बहिणाबाईच्या उद्गारांत भाषेची आणि विचारांची केवढी
देदीप्यमान श्रीमंती प्रकटलेली आहे!

महाकवी झाला तरी तो ह्यापेक्षा अधिक काय
आणखी बोलू शकतो?

मन पाखरू पाखरू

त्याची काय सांगू मात?

आता व्हतं भुईवर

गेलं गेलं आभायात

हा भाषेचा अन् विचारांचा हृदयंगम मासला कुठे
आढळून येईल काय?

मानवी जीवनाचे रहस्य शुद्ध प्रेम आहे. स्वार्थ नाही.

नको लागू जीवा, सदा मतलबापाठी

हिरीताचं देनं घेनं, नही पोटासाठी

ऊन, वारा आणि पाऊस खात पिके शेतात उभी
असतात. कशासाठी? भुकेल्यांच्या पोटात आम्हाला
लवकर जाऊ दे रे, असा मनामध्ये ती देवाचा धावा करत
असतात. माणसांचे खोटेनाटे व्यवहार बघून तर
बोरीबाभर्तीच्या अंगावर काटे आले तरी देखील माणसांवर
उपकार करण्यासाठी त्यांच्या शेताभोवती आपल्या शरीराची
त्या कुंपणे करतात! पोट कितीही भरले तरी ते शेवटी
रिकामेच होणार! अन् शरीर तर कधी तरी निघूनच जाणार!
मागे जे काही शिल्लक राहणार ते फक्त हृदयाचे देणेघेणे.
दुसरे काही नाही. शुद्ध आणि निःस्वार्थी प्रेमाचे यापेक्षा
अधिक हृदयंगम स्तोत्र कोण लिहू शकेल?

बहिणाबाईना सर्वांत कशाची जास्त चीड असेल तर
ती माणसाच्या स्वार्थातून निर्माण झालेल्या त्याच्या
कृतघ्नपणाची! त्या माणसाला संतापून म्हणतात, 'माणसा,
तुला नियत नाही रे. तुझ्यापेक्षा ते गोठ्यातले जनावर बरे.
गाय न् म्हैस चारा खाऊन दूध तरी देतात. तुझे एकदा पोट
भरले, की तू उपकार साफ विसरून जातोस. कुत्रा आपले
शेपूट इमानीपणाच्या भावनेने हालवतो. तर माणसा, तू
आपली मान मतलब साधण्यासाठी डोलावतोस. केवळ
लोभामुळे तू माणूस असूनही काणूस म्हणजे पशू झाला
आहेस.' एवढे सांगून झाल्यानंतर बहिणाबाईनी माणसाला
तळमळून विचारले आहे :

मानसा मानसा,

कधी व्हशीन मानूस!

मानवतेलाच जणूकाही त्यांनी हे व्याकूळ हृदयाने आवाहन केले आहे! स्वार्थाचा वणवा सर्व जगभर आज पसरलेला आहे. माणसे पशू होऊन एकमेकांशी झगडत आहेत. मानवता आज रक्तबंबाळ झाली आहे. म्हणूनच 'माणसा, माणसा, कधी होशील माणूस?' हीच आर्त हाक मानवतेच्या कल्याणासाठी तळमळणाऱ्या संतमहात्म्यांच्या कारुणिक अंतःकरणातून उचंबळते आहे! माणसाने माणूस कसे व्हायचे हीच प्रचंड समस्या मानवजातीपुढे आज उभी आहे. ह्या समस्येचा साक्षात्कार बहिणाबाईसारख्या खानदेशातील एका अशिक्षित शेतकरी महिलेला व्हावा हा तिच्या प्रतिभासामर्थ्याचा केवढा पडताळा आहे!

बहिणाबाईची चुलत सासू 'भिवराई' ही मोठी विनोदी होती. ती अनेकांच्या नकला करून लोकांना हसवी. तिचे वर्णन करता करता बहिणाबाईने विनोदाचा एक मोठा सिद्धान्त सांगून ठेवला आहे.

नाव ठेये आवड्यालं

करे सव्याची नक्कल

हासवता हासवता

शिकवते रे अक्कल!

माणसांना हसवून शहाणे करायचे हाच विनोदाचा प्रधान हेतू आहे. बहिणाबाईच्या विनोदात नुसता उपरोध नाही. त्यात सहानुभूतीचा आणि कारुण्याचा ओलावा ओथंबलेला आहे.

रचनेच्या आणि भाषेच्या दृष्टीने बहिणाबाईचे काव्य अत्यंत आधुनिक आहे. प्रत्येक काव्यामध्ये एक संपूर्ण घटना किंवा विचार आहे. त्याचा प्रारंभ आणि अखेर परिणामाच्या दृष्टीने नाट्यात्मक व्हावा ह्याबद्दल त्यांचा

कटाक्ष आहे. शब्दांचा आणि विचारांचा फार विस्तार न करता थोडक्यामध्ये एखादी भावना जास्तीत जास्त प्रभावाने कशी व्यक्त करता येईल ह्याकडे त्यांनी विशेष लक्ष दिलेले आहे. त्या दृष्टीने मराठी भाषेवरचे त्यांचे प्रभुत्व केवळ अद्भुतच म्हटले पाहिजे.

रसाच्या आणि ध्वनीच्या दृष्टीने कुठेही ओढाताण किंवा विरस न होईल अशा कौशल्याने त्यांनी सोपे सोपे आणि सुंदर शब्द वापरले आहेत. त्यांच्या खानदेशी वऱ्हाडी भाषेने तर त्यांच्या काव्याची लज्जत अधिकच वाढवली आहे असे माझे मत आहे. 'अशी कशी वेडी ग माये' ह्यापेक्षा 'अशी कशी येळी माये' किंवा 'पाणी 'लौकीचं' नितळ । त्याला अमृताची गोडी' ह्यापेक्षा 'पानी लौकीचं नित्तय । त्याले अम्रीताची गोडी' ह्या भाषेत अधिक लाडकेपणा वाटतो. एखादे गोजिरवाणे बालक बोबड्या भाषेत बोलताना आपल्याला जसा आनंद होतो, तसे बहिणाबाईचे काव्य वाचताना मनाला नि कानाला वाटते.

मराठी मनाला मोहिनी घालील आणि स्तिमित करून टाकील असा भाषेचा, विचारांचा आणि कल्पनेचा विलक्षण गोडवा त्यांच्या काव्यात शिगोशीग ओथंबलेला आहे आणि

मानसा मानसा,

कधी व्हशीन मानूस!

मानवतेला त्यांनी दिलेल्या ह्या अमर संदेशाने तर मराठी वाड्मयात त्यांचे स्थान अढळच करून ठेवलेले आहे!

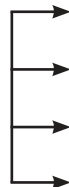
(बहिणाबाईची गाणी-प्रस्तावना)
(संपादित)

(१) (अ) कृती करा.

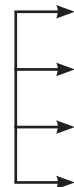
(१)

लेखक प्र. के. अत्रे यांच्या
मते कवयित्रीचे गुणविशेष

(२)

बहिणाबाई यांच्या
काव्याचे विशेष

(३)

अमरकाव्ये जन्माला येण्याची
लेखकाने सांगितलेली लक्षणे

(आ) खालील घटनांचे पाठाच्या आधारे परिणाम लिहा.

घटना	परिणाम
(१) कोकिळ पक्ष्याने तोंड उघडणे.	.....
(२) प्राजक्ताची कळी उमलणे.	.....
(३) जातीच्या कवीचे हृदय ताल धरून बसलेले असणे.	.....

(इ) तुलना करा.

मुद्दे	माणूस	प्राणी
वर्तणूक		
इमानीपणा		

(ई) खालील आशयाची कवितेची उदाहरणे पाठातून शोधून लिहा.

- (१) शब्दांची मौज वाटेल, अशी बहिणाबाईंनी दिलेली उदाहरणे-
(२) बहिणाबाईंची प्राणिमात्रांविषयीची कृतज्ञता-

(२) व्याकरण.

(अ) प्रस्तुत पाठात दिलेल्या कवितेच्या उदाहरणांतून यमक जुळणाऱ्या शब्दांच्या पाच जोड्या शोधून लिहा.

(आ) शब्दसमूहांचा अर्थ स्पष्ट करा.

- (१) बावनकशी सोने- (३) सोन्याची खाण-
(२) करमाची रेखा- (४) चतकोर चोपडी-

(इ) खालील वाक्प्रचारांचा अर्थ लिहून वाक्यांत उपयोग करा.

- (१) तोंडात बोटे घालणे.
(२) तोंडात मूग धरून बसणे.

(ई) खालील शब्दांना उपसर्ग व प्रत्यय लावून शब्द तयार करा.

उदा., वाद-विवाद, संवाद, निर्विवाद, वादक, वादी

- (अ) अर्थ-
(आ) कृपा-
(इ) धर्म-
(ई) बोध-
(उ) गुण-

(३) स्वमत.

- (अ) 'बहिणाबाईंचे साहित्य जुन्यात चमकणारे व नव्यात झळकणारे आहे', हे लेखकाचे विचार तुमच्या शब्दांत स्पष्ट करा.
- (आ) 'बहिणाबाई शेताला निघाल्या, की काव्य आपले निघालेच त्यांच्याबरोबर.', या विधानाचा तुम्हांला समजलेला अर्थ सविस्तर लिहा.
- (इ) 'मानसा मानसा, कधी व्हशीन मानूस!' या उद्गारातून व्यक्त झालेला बहिणाबाईंचा विचार तुमच्या शब्दांत स्पष्ट करा.

(४) अभिव्यक्ती.

- (अ) प्र. के. अत्रे यांच्या प्रस्तावना लेखनाची तुम्हांला जाणवलेली वैशिष्ट्ये लिहा.
- (आ) बहिणाबाईंच्या काव्यातील भाषेची वैशिष्ट्ये लिहा.
- (इ) माणसातील माणुसकीचा तुम्ही घेतलेला अनुभव शब्दबद्ध करा.

प्रकल्प.

- (१) 'बहिणाबाईंची गाणी' मिळवून निवेदनासह काव्यवाचनाचा कार्यक्रम सादर करा.
- (२) तुमच्या परिसरातील ओव्या/लोकगीते मिळवून संग्रह करा.

भाषिक सौंदर्यस्थळे

तानक्या सोपान, देदीप्यमान श्रीमंती, माणूस असून काणूस झाला, कारुणिक अंतःकरण, चतकोर चोपडी, कल्पनेचा गोडवा शिगोशीग ओथंबलेला- हे शब्दसमूह नीट अभ्यासा व स्वलेखनात त्यांचा योग्य वापर करून लेखन अधिक आकर्षक करा.